

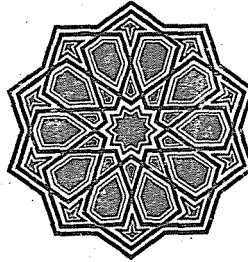
D.001

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

CİLT : XL

MANTIĞIN KAYNAĞI PROBLEMİ

Doç.Dr. A. Kadir ÇÜÇEN¹

Mantık, sözcüğünden iki şey anlamaktayız: Birincisi doğru düşünme tarzı olarak mantık; ikincisi ise, bu doğru düşünme tarzını kendine konu edinen bilim olarak mantık. İkinci anlamıyla mantığın menşeiini belirlemek oldukça kolaydır. Bir bilim olarak mantık, Sokrates ve Platon'la başlayan kavramsal düşünme formlarının, Aristoteles tarafından sistemli bir dizge haline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Aristoteles'in *Organon* adlı eseri, ilk olarak doğru düşünme formlarını inceleyen mantık kitabıdır.

İlk anlamıyla mantık, yani doğru düşünme veya akıl yürütme tarzı olarak mantığın kaynağını tesbit edebilmek diğeri kadar açık ve seçik midir? Bu problemi Prof. Dr. Necati Öner'in yayınlarına dayanarak ve onun mantık anlayışında ele alarak irdelemek ve analiz etmek istiyorum. Çünkü Öner, mantığın ve zihniyetlerin kaynağı problemini ülkemizde tartışmaya açan ve bu konu üzerine araştırma yapan tek klasik mantıkçımızdır. Öner, mantığın ve zihniyetlerin kaynağı (menşei²) problemini, Fransız sosyoloji Okulunu temele alarak bir inceleme yapmıştır³. Her ne kadar bu görüşleri benimsemese de, Fransız Sosyologların mantığın ve zihniyetlerin menşei problemi toplumsal bir ölçüde ele almaları konuya farklı bir bakış açısı getirmiştir. Öner, 1965 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayımlarından çıkarttığı *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi* adlı yapıtında mantığın kaynağı problemini Fransız sosyologları açısından ele almanın yanısıra, onların bir eleştirisini yaparak, kendi görüşlerini de cesurca ortaya koymaktadır. Daha sonraki bütün akademik yaşantısı boyunca çeşitli kitap, makale ve bildiri-lerinde bu konuyu tekrar tekrar ele alarak hem eleştiri yapmaya devam etmekte, hem de kendi görüşünü bıkmadan ortaya atıp, tartışma ortamı hazırlamaktadır. Bu yazının amacı da, önce problemi ortaya koymak ve bu

1. Uludağ Üniversitesi, Felsefe Doçenti.

2. Prof. Dr. Necati Öner araştırmasında 'kaynağı' terimi yerine 'menşei' terimini kullanmaktadır. Ben burada bazen kaynağı bazen de menşei terimini kullandım. Fakat alıntılarda menşei terimine sadık kaldım.

3. *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*, adlı çalışması Öner'in 1964 yılında tamamladığı doçentlik tezidir. Bu çalışma 1965 yılında birinci baskısını ve 1977 yılında da ikinci baskısını yapmıştır.

problemi Fransız sosyologlarına göre tartıştıktan sonra, Öner'in görüşlerini ortaya koyarak bir değerlendirme yapmaktadır.

Mantığın kaynağı problemi, yalnızca son birkaç yüzyılın problemi değildir; felsefenin ve düşüncenin sistemleştiği ilk yüzyıllardan beri felsefeci ve mantıkçıların üzerinde tartıştığı bir konudur. Her ne kadar Aristoteles mantığı bir bilim olarak aksiyomatik dizge haline gelmişse de, mantığın konusu olan kavram, kategoriler ve aklın ilkelerinin nereden geldikleri ve nasıl bir varolma yapısı içerdikleri Aristoteles'ten önce de tartışıldığı gibi, ondan sonra da tartışılmıştır. Kavramlar nereden gelmektedir? Kavramlar gerçekten var mıdır? Varsa ne türden varlıklardır? Aynı tür soruları kategoriler için de sorabiliriz. Kategoriler nereden gelmektedir? Onların kaynağı akıl mı yoksa akıldan farklı bir varlık mıdır? Kategoriler önsel mi yoksa sonsal mıdır? Akıl onları deneyle mi elde etmektedir? Kaç tane kategori vardır? Bu sorular çoğaltılabilir. Burada insanın düşünmesini sağlayan en küçük birimler olarak kavram ve kategorilerin kaynağı ve yapısı sorgulanmaktadır. Kavram ve kategorilere ilaveten, diğer bir problem de, mantığın veya aklın ilkeleri olarak tanımlanan ilkelerin kaynağı sorunsalıdır. Acaba aklın ilkeleri doğuştan, yani a priori olarak mı zihnimize önceden vardır? Yoksa a posteriori olarak, yani zihnimiz onları sonradan deneyle mi kazanmıştır? Tüm bu problemleri tek bir soruda toplarsak mantık, yani doğru düşünme formları insan zihninde a priori olarak mı yoksa a posteriori olarak mı vardır?

Kavramların kaynağı, neliği ve yapısı problemi, felsefe tarihi içinde tümeller tartışması olarak uzun süren bir tartışma sürecini de birlikte getirmiştir. Tümeller tartışması Platon ve Aristoteles'in görüşlerine dayanılarak Ortaçağ felsefesinin temel bir problemi olmuştur. Bu konu üzerinde üç temel çözüm önerisi öne sürülmüştür: 1. Kavram realistlerine göre, kavramlar bizim zihnimizden bağımsız olarak gerçekten varolan varlıklardır. (Platoncu görüş) 2. Konseptualistlere göre, kavramlar tekillerle birlikte varolan varlıklardır. Tekillerden bağımsız bir varlıkları yoktur. (Aristotelesçi görüş) 3. Nominalistlere göre, kavramlar ne kendi başlarına ne de tekillerde vardır; onlar bir ses veya sözden ibarettirler.

Kategoriler en temel kavramlar olarak hangi kaynaktan gelmektedirler? Kategoriler kaç tanedir ve nasıl bir yapı içindedirler? Kategoriler en temel kavramlar olduklarına göre, kavramlar üzerine ortaya atılan tartışmalar kategoriler için de geçerlidir. Örneğin, Aristoteles kategorilerin hem zihnin hem de varlığın (maddenin) kategorileri olduğunu ileri sürerek, on kategoriden bahseder. Aristoteles'ten farklı olarak Kant, kategorileri anlığın a priori kavramları olarak on iki tane olduğunu ileri sürer. Aristoteles'de zaman ve mekan birer kategoriyken, Kant bunları birer kategori olarak değil de, olanaklı deneyin a priori formları olarak kabul eder. Bu farklı açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, kategori ve kavramların kaynağı, yapısı ve ne'liği konusunda tek bir görüş yoktur. Örneğin

zaman ve mekan zihnin önsel kavramları mıdır? Veyahut deneyden elde ettiğimiz kavramlar mıdır? Kavram ve kategorilerin kaynağı problemi felsefenin son iki yüzyılında da, canlılığını devam ettirmiştir.

Aklın ilkeleri olarak bilinen özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncünün olanaksızlığı ilkelerinin kaynağı da felsefeci mantıkçıların tartıştığı bir sorundur. Aklın ilkeleri, doğuştan zihnimize varolan ilkelerdir diyenlerin yanında sonradan deneyle kazanılmıştır diyenler de vardır. Akılcılar için, hem kavram ve kategoriler hem de aklın ilkeleri doğuştandır. Deneycilere göre ise, tüm bunlar deneyden kazandığımız şeylerdir. Descartes, Spinoza ve Leibniz için akıl doğuştan bazı bilgi ve kavramlarla dolu olarak gelirken, Locke ve Hume için akıl doğuştan hiçbir bilgiyi getirmediğinden boş bir levha gibidir.

II.

Düşünmeyi hem mantık hem de psikoloji kendine konu yapar; fakat her ikisi de birbirinden farklı iki alandır. Fransız Sosyoloji Okulu, hem mantığı hem de psikolojiyi toplumsal bazda ele alıp inceler. "Durkheim, Mauss, Hubert, Granet mantıklı düşüncenin temelini teşkil eden zihnin fonksiyonlarının toplumsal bir menşee sahip olduklarını gösterirken, Halbwachs hafızanın sosyal hayatla olan ilgisini eserlerine konu yaptı. Diğer taraftan Lévy-Bruhl düşünceyi topyekûn ele alarak toplumun düşünce üzerine olan tesirini, bu ikisinin tekâmülündeki paralelliği belirtmeğe çalıştı"⁴ Mantığın menşei problemi Durkheim'in görüşleri doğrultusunda ele alınırken temele yine Durkheim'in kategorilerin, kavramların, sınıflamanın ve aklın ilkelerinin ortaya çıkışındaki toplumsal hayatın önemli olduğu görüşü konulmuştur. Bu nedenle, Öner'in yaptığı gibi, biz de burada Fransız Sosyoloji Okulu'nun kavram, kategori, sınıflama ve aklın ilkelerinin kaynağı konusundaki açıklamalarını öncelikle irdeledikten sonra, mantığın menşei konusunu aydınlatabiliriz.

Mantıklı düşünmenin temel ilkeleri kavramlardır. 'Eğer kavramların nasıl oluştuğunu ortaya koyarsak mantığın da nasıl oluştuğu hakkında bazı tezler öne sürebiliriz' düşüncesinden hareket eden Durkheim'e göre, "mantıklı düşüncenin doğuşunda toplumun nasıl bir rol oynadığını ara- mak, kavramların teşekkülüne onun nasıl katıldığını düşünmeye eşittir."⁵ Böylece, kavramların ve kategorilerin (temel kavramların) oluşumunu ve menşeiini açıkladığımızda, düşünmenin, yani mantığın oluşmasını da açıklamış oluruz.

Durkheim'e göre, deneyciler ve akılcıların kavram ve kategorilerin menşei açıklamaları yanlıştır; çünkü kavram ve kategoriler a priori olma-

4. Öner, Necati, *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İkinci Baskı, 1977, s.11.

5. Durkheim'den aktaran Necati Öner. *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*, (s.12.

dığı gibi, tek bir bireyin deneyleriyle elde edilen birşey de değildir. Kavram ve kategoriler toplumsal bir kaynağa sahiptir. Mantık hayatının tümünü oluşturan bu kavram ve kategorilerin toplumsal olması sonucu, mantık ta toplumsal bir kaynağa sahiptir görüşünü benimseyen Durkheim'i diğer Fransız Sosyoloji Okulu üyeleri izlemiştir⁶. Bu okula göre, kavram ve kategoriler uzun bir süreçte insanlık tarafından kazanılmışlardır. Bu nedenle, mantığın menşei problemi, sosyolojinin bölümlerinden birini teşkil eder. Mauss'a göre, mantık ve düşüncenin oluşumu, tek bir bireye değil, toplumun uzun deneyimlerine bağlıdır. "Kategoriler, yalnız toplumun eseri değil, toplumsal gerçekleri de, ifade ederler... Kategorilerin zorunlu oluşları ancak toplumsal nitelikleriyle açıklanabilir."⁷ Zaman ve mekan kategorilerinin menşei problemini de aynı akıl yürütme ile ele alan Fransız Sosyoloji Okulu'na göre, zaman ve mekan kategorilerinin oluşumunu da bugünkü insan ve toplum açısından değil, ilk insanlarda ve toplumlarda ortaya çıkış şekline göre incelemek gerekir. Zaman, zincirleme devirlerin toplamı olarak kabul edilirken, mekan "duyumsal deneyin verilerinin ilk düzenlenmesinden ibarettir."⁸ Zaman ve mekan, çeşitli bölümlenmeler, farklılaşmalar ve sınıflamalar sonucu elde edilmiş kavramlardır. Böyle kavramların menşei de ancak sosyal hayatla ortaya çıkar. Örneğin, bazı ilkel toplumlar, mekanı, daire şeklinde tasarlarlar, bazıları ise kare şeklinde tasarlarlar; çünkü bu toplumların yaşam şekilleri mekanı daire veya kare yapmaktadır. Fransız Sosyoloji Okulu'na göre, bugünün insanı ve toplumu için birer soyut kavram olan zaman ve mekanın kaynağına, yani ilk oluşumuna geri gidersek, onların somut ve maddi cinsten olduğunu görebiliriz. Sonuç olarak, mekan ve zaman, toplumsal hayattan doğarak oluşmuşlardır.

Öner'in, mantığın kaynağı problemini araştırırken üzerinde durduğu bir konu da mantıklı düşünmenin sonucunda oluşan sınıflama konusudur; çünkü "mantıklı düşünce kendisini sınıflamada açık olarak gösterir. Başka deyimle sınıflama mantıklı düşüncenin başlıca niteliklerinden biridir."⁹ Böylece Öner, sınıflamanın kaynağını araştırarak oradan mantığın kaynağı konusuna Fransız Sosyoloji Okulu'nun yaptığı gibi bir geçiş yapmak istemektedir. Önce Fransız Sosyoloji Okulu'nun görüşlerini açıklayan Öner'e göre, Durkheim ve arkadaşları sınıflama konusunu, kavram ve kategori araştırmalarında başvurdukları kaynağa, yani ilkel toplumlara başvurarak açıklamışlardır. Eğer ilkel toplumlardaki sınıflamalar ve dayandığı ilkeler ortaya konulursa, 'mantığın oluşumu ve dayandığı ilkeleri de açıklanabilir' anlayışı sonucu, Durkheim ve Mauss yaptıkları araştırmalarla sınıflamanın toplum hayatından gelen etkilerle oluştuğunu ileri sürerler. Durkheim ve Mauss ilkellerdeki sınıflamalar üzerine yaptıkları

6. Öner, Necati, 1977, s.14.

7. A.g.e., s.15.

8. A.g.e., s.19.

9. A.g.e., s.25.

çalışmalar sonucu her tür sınıflamanın toplumsal bir kaynağa sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Fransız sosyologları, mantıksal hiyerarşinin bir tür sosyal hiyerarşi olduğunu kabul ederek, sınıflamanın kaynağını toplumda, dolayısıyla mantığın kaynağını da toplumda görmüşlerdir.

Mantığın menşei probleminde Fransız Sosyologlarının üzerinde durduğu önemli bir konu da aklın ilkeleri diye bilinen ilkelerin kaynağı problemidir. Fransız sosyologları özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncünün olanaksızlığı ilkesine *nedensellik ilkesini de katarak* konuyu açıklamışlardır. Her ne kadar Öner, nedensellik ilkesinin bir akıl ilkesi olmadığını öne sürse de, Durkheim'in nedensellik ilkesinin kaynağı problemi üzerinde ayrıcalıklı durması üzerine konuyu aklın ilkelerinin kaynağı problemi çerçevesinde ele almaya devam etmiştir.

Fransız sosyologlarına göre, mantıklı düşünmenin malzemesi toplumsal hayattan gelmektedir; fakat zihin bu malzemeyi kullanırken bağlı olduğu ilkeleri nereden almaktadır? Aklın ilkelerinin kaynağı veya menşei nedir? Öner'e göre, Fransız sosyologları bu konuyu ihmal etmeyerek, özellikle çelişmezlik ve nedensellik ilkesi üzerinde durmuşlardır¹⁰. Medeni insanın en büyük korkusu çelişkiye düşmektir. Bu nedenle medeni insan tüm düşüncesini çelişmezlik ilkesi üzerine kurarken, ilkel insanın böyle bir kaygısı yoktur. Zıtlık ve çelişki mitolojik düşüncenin bir parçasıydı; çünkü parça, bütün kadar değerliydi. İlkelerdeki çelişmezlik ilkesinin yokluğunu Fransız sosyologlar şöyle yorumlarlar: Çelişmezlik ilkesi doğuştan değildir; eğer doğuştan olsaydı ilkeler de sahip olurdu. İlkeler sahip değilse, o ilke a priori veya ortak değildir.

Fransız sosyologları, nedensellik ilkesinin ilkel toplumlarda farklı bir anlamda var olduğunu araştırmaları sonucu ortaya çıkartmışlardır. Nedensellik bir tesir veya kuvvet olarak vardır. Bir şeye tesir eden veya kuvvet veren, onun akrabası veya benzeri olan şeye de tesir eder veya kuvvet uygular. Örneğin, ilkeler nesli tükenmekte olan bir hayvan veya bitki türünü, totem yaparak, onun çoğalacağına inanırlar. Yapılan dinî ritüeller sırasındaki ayinlerin totemi etkileyeceği ve böylece o hayvanın veya bitkinin yeniden çoğalacağı inancı ilkelerdeki nedensellik düşüncesini açıklamaktadır. Nedenselliği de toplumsal hayatla açıklayan Durkheim ve arkadaşları sonuçta mantığımızın kaynağında toplum olduğunu ileri sürerler. "...onların fikirlerinden bütün mantığın sosyal hayattan doğduğu kanaati açıkça ortaya çıkmaktadır."¹¹

"Fransız Sosyoloji Okulu'na göre, mantık, ilk şeklindeki toplumsal yapılarla karışık bir durumda bulunmaktadır. Yani aklın kadroları toplumun kadrolarıyla aynıdır. Şu halde nasıl oluyor da mantık, sonradan ayrı-

10. A.g.e., s.35.

11. A.g.e., s.40.

lıp bağımsız durumunu elde ediyor?"¹² Durkheim'in bu gelişmeyi toplumun evrimsel gelişmesiyle açıkladığını söyleyen Öner'e göre, toplum geliştikçe ona bağlı olarak mantık da gelişmektedir. Fakat Durkheim ve Fransız sosyologları için yine de tek bir mantık vardır ve o da toplumsaldır; insan mantığının çerçeveleri ilk defa toplum tarafından belirlenir ve toplumun evrimiyle paralel olarak mantık ta bir evrim geçirerek gelişir.

Mantığın menşei problemini toplum hayatında arayan Fransız sosyologlarından Lévy-Bruhl ilkel insanların düşüncü şekline veya zihniyetine ilkel zihniyet demek daha doğru olur' diyerek düşüncü biçimlerini ikiye ayırır: 1. İlkel Zihniyet 2. Modern Zihniyet. Bu ayırım mantığın geliştiği görüşüyle de uyum içindedir; çünkü toplum geliştikçe, düşüncü biçimi de değişmektedir. Lévy-Bruhl için iki zihniyet arasında derece farkı değil, bir öz farkı vardır. İlkel düşünce kolektif düşünce üzerinde temellenmiş mistik düşünme biçimi olarak bir tür *prelojik*'tir.

İlkel zihniyet, mistiktir; çünkü böyle bir zihniyet olayları tamamen, fiziksel olgulara bağlamaz; onlar için fizik ve fizik-üstü biraradadır. İlkel zihniyet, herhangi bir nesneyi biçim gibi algılamaz, nesne büyüklü bir nitelik içinde ve mistik anlamda algılanır. İlkel zihniyetin prelojik olduğu görüşünün büyük eleştiriler almasıyla, Lévy-Bruhl da bu görüşünü daha net bir biçimde açıklamaya çalışır. Prelojik olarak ilkel zihniyetler bizim (medeni zihniyetler) gibi düşünmezler; onlar bizden farklı düşünürler; çünkü onlar çelişkiden hoşlanmamalarına rağmen, çelişkiden kurtulmaya da çalışmazlar. Modern (medeni ve mantıklı) zihniyette önerme önceden yapılmış mantıklı bir çalışma sonucu elde edilirken, prelojik düşüncenin önermeleri belli kural ve sırayı takip etmezler¹³. İlkel zihniyetin çelişmezlik ilkesine tabi olmamasının en önemli nedeni, ilkel zihniyetin özdeşlik ilkesi kapsamında bir şeye veya gruba katılma eğilimi göstermesidir. Örneğin, bazı kabileler kendilerini suda yaşayan hayvanlar olarak görürler. Burada katılma ile birebir özdeşlik kurulmuştur. Bu nedenle kendilerini olduklarından farklı görmeleri onlar için bir çelişme değildir. İlkel zihniyetin nedensellik ilkesini kullanma şekli, medeni zihniyetten yine farklıdır. İlkel zihniyet, nedenselliğe mistik bir anlam yükler. Nedensellik belli bir sıra ile olmaz, ilkel için nedensellik doğrudandır. Örneğin, bir zehirlenme ile gelen ölümü araştıran medeni zihniyet ile ilkel zihniyet arasında özce fark vardır. İlkel ölüm nedenini mistik bir anlamla doğrudan bir nesneye veya bir şeye bağlarken, medeni zihniyet, nedenler zincirini takip ederek asıl nedeni bulmaya çalışır. İlkel zihniyet düşüncüsünde tabiat üstü ve mistik bir alemin varlığını kabul ederek, olgusal deney yerine, mistik deneyi yaşar.

Lévy-Bruhl'a göre, ilkel zihniyet yalnızca ilkel toplumlara ait bir düşünce biçimi de değildir. Günümüzde de ilkel zihniyete sahip olan insan

12. A.g.e., s.40.

13. A.g.e., s.51.

ve toplumlar bulmak mümkündür. Fakat iki zihniyet birbirinden çıkartılmaz, yani biri diğèrinin gelişmiş biçimi değildir. Birbirinin devamı olmadığı gibi, daha önce söylendiği üzere birbirinden özce de farklıdırlar.

"Lévy-Bruhl ilkel düşünce tarzının yalnız ilkelere has olduğu kanaatinde değildir. Onlarda da mantıklı düşünceye rastlandığı gibi, bugün bizde de ilkel düşünce tarzının izleri görölmektedir. İlk eserlerinde ilkel insanın mantığının bizimkinden farklı olduğunu söylüyorsa da daha sonra bundan vazgeçiyor. "Mantığın yapısı bütün insanlarda aynıdır ve ilkeller tıpkı bizim gibi, eğer çelişmenin farkına varırlarsa reddederler. Fakat tabiat üstünün geniş anlamında çelişmeyi farketmezler, onun için ondan şoke olmazlar." Zihnin mantık yapısı tanınmış bütün toplumlarda aynıdır."¹⁴

Lévy-Bruhl'a göre, ilkel zihniyet, insan zihniyetinin bir görünüşüdür; bu nedenle bizde de zaman zaman ortaya çıkabilir. Diğer görüşü ise akıf yani mantıklı düşünüş yanısıdır. Bu yanısına modern veya medeni zihniyet diyoruz. Öner yaptığı araştırmada Lévy-Bruhl'a yapılan karşı itirazlara ve eleştirilere de yer verir. Lévy-Bruhl'a yapılan ilk önemli eleştiri, onun yalnızca ilkel toplumları inceleyip, böyle bir zihniyet ayrımını ortaya koymasısıdır. Modern toplumları yeterince incelememiş olması, bu eleştiriye haklı kılmaktadır. İkinci itiraza göre, tüm ilkel toplumları aynı grup veya sınıf altında inceleyemeyiz; çünkü onlar da kendi içinde farklılıklar göstermektedir. Lévy-Bruhl bu farklılığa dikkat etmeden ilkellerin aynı zihniyet yapısında düşündüklerini ortaya koymaya çalıştı. Öte yandan Lévy-Bruhl, zihniyetleri mistik ve mantıklı diye ikiye ayırmasına rağmen bu ayrımın neden böyle olması gerektiği konusunu açıklamıyor. Diğer bir eleştiri de, prelojik kavramı üzerine olmuştur. Bu eleştirileri haklı bulan Lévy-Bruhl prelojik görüşünden vazgeçmiştir.

Öner, Fransız Sosyoloji Okulu'na göre mantığın menşei problemini üç grupta toparlayarak özetler:

"1. İlkel düşünce ile medeni düşünce arasında bir devamlılık vardır. Yani ikincisi birincisinin tekamülü neticesinde meydana gelmiştir (Durkheim)

2. Bu iki düşünce tarzı insan düşüncesinin iki ayrı görünüşüdür, birbirlerine irca edilemezler. Her biri kendi çevresinde normal ve kendi tarzında inkişaf etmiştir. (Lévy-Bruhl).

3. İnsan düşüncesi bir bütündür. İlkel denen düşünce ile medenin düşünce arasında mahiyet farkı yok, yalnız bir derece farkı vardır. (Meyerson) Bu görüşle birincisi arasında bir yakınlık görünmüyor.

14. A.g.e., s.64.

Her üç görüşte ortak olan nokta ise, mantığın her iki düşünce tarzında da aynı olduğudur¹⁵.

Mantığın menşei problemini Fransız Sosyoloji Okuluna göre açıkladıktan sonra, Öner bu görüşleri çeşitli yaklaşım ve karşı görüşleriyle önce değerlendirip, sonra da kendi görüşleri doğrultusunda bir eleştiri süzgecinden geçirmektedir. Fransız Sosyoloji Okulu mantığın menşei problemini ilk toplumlardan başlayan bir gelişme ile açıklamak istemişlerdir, fakat Öner'e göre, ilk toplumlar artık tarihsel süreçte yok olup gitmişlerdir; bu nedenle, onlara eşdeğer gördükleri günümüz ilkel toplumlarında düşünmenin mantığını etnolojik ve sosyolojik açıdan ele alıp incelemekteler. Acaba günümüz ilkelleri ile tarihteki ilk toplumlar aynı özellikleri taşımaktalar mıdır?

Mantığın menşei problemine yaklaşım yöntemleri olan kavram ve kategoriler, sınıflama ve aklın ilkelerini nasıl anladıkları bir önceki bölümde açıklanmıştı. Şimdi bunların tek tek değerlendirilmesiyle bir eleştirisi yapılabilir.

Öner, Durkheim'in kavram ve kategori konusunda ne akılcı ne de deneyci bir tutum takındığı görüşüne katılmıyor; çünkü Durkheim akılcılığa karşı çıkarken kendini deneyci görüşe de katmamaktadır; fakat bu konuda yeterince açıklama ve temellendirme yapmamaktadır. Kavram ve kategoriler doğuştan gelmediği gibi, bireyin tecrübesi ile de elde edilmiştir görüşünü savunmakla Durkheim ve arkadaşları deneyciliği de reddetmektedirler. Fakat Öner'e göre, "kategorier, kendilerini ferde ilk defa toplum şekilleri altında zorla kabul ettiriyorlar. Görülüyor ki, Durkheim kategorilerin varlığını ferde dışında kabul ediyor; bunlar sonradan kazanılmışlardır. Böylece akılcılığa karşıdır ve bir nevi ampiristtir."¹⁶ Kategorilerin oluşumunda bireyci deneyciliği de kabul etmeyen Durkheim, bir yandan deneyciliğe karşı çıkarken, diğer yandan toplumsal yaşamdan geldiklerini söylemesi bakımından deneyci olmaktadır. Öner'e göre, Durkheim'in bu yaklaşımı kategorilerin menşei problemini dolayısıyla da mantığın menşei problemini daha da karmaşık ve anlaşılmaz bir duruma sokmuştur.

Öner bu karşı çıkışını zaman, mekan ve nedensellik gibi kavramların menşei konusunda da sürdürür. Durkheim ve arkadaşlarının zaman, mekan ve nedensellik kategorilerini somut ve toplumsal açıdan tanımladıkları daha önce belirtilmişti. Acaba bunlar gerçekten somut ve toplumsal kategoriler midir? Öner bu sorunun yanıtını Levi-Strauss'un görüşlerine başvurarak açıklamaya çalışır: "Her ne kadar sosyal yapı ile kategoriler sistemi arasında muhakkak surette bir diyalektik münasebet

15. A.g.e., s.80.

16. A.g.e., s.82.

varsa da ikincisi, birincinin bir eseri yahut bir neticesidir.”¹⁷. Yine Öner, bu görüşlerini Burloud’un şu cümlesiyle destekler: “Kategoriler düşünülmüş olmadan önce düşüncenin temayülleridir.”¹⁸ Diğer bir karşı çıkış da şu şekildeki bir akıl yürütme ile olanaklıdır: “Eğer mantık kategorileri toplumsal menşe’ye sahipse, kategorilerin Konfiçyüs, Aristo, Thomas, İbn Rüşd, Kant ve bizzat Durkheim’de aynı olmaları nasıl izah edilebilir? Bu filozofların her biri tamamen farklı bir cemiyet şeklinde yaşıyorlardı. Eğer kategoriler yalnız bu toplumların aksinden ibaret olsaydı farklı toplumlarda yaşayan bu büyük adamların fikri farklılıklarının olmaması imkansız olurdu.”¹⁹ Probleme hangi açıdan bakılırsa bakılsın, kavram ve kategorilerin toplumsal bir kaynağa veya menşe’ye sahip olduklarını ileri sürmek kabul edilir bir görüş değildir.²⁰

Mantığın diğer bir konusu olan cins, tür ve ayırım gibi öğeleri içinde barındıran sınıflama konusu Fransız Sosyoloji Okuluna göre, toplumun yapısıyla ilgilidir. Başka bir söylemle, sınıflama ilkel toplumlarda totemik bir açıdan yapılmıştır. Fakat bu görüş geçerli değildir; çünkü toteme sahip olmayan toplumlar da sınıflama yapmaktadırlar. Ayrıca ilkelerin, yalnızca totemik sınıflama yapmadıkları yapılan araştırmalarda gösterilmiştir. “İkel sınıflama, ilkelerin zihninde başka bir sınıflamanın varlığını önlemiyor. Bu ikincisi daha ampirik ve bizimkine daha yakındır. Bu tarz bir sınıflamada gerçek, daha aklî ölçülere göre bölünür.”²¹ Sınıflama yalnızca toplumsal faktörlere göre değil, canlılara ve tabiata göre de yapılmaktadır. Bu nedenlerle, sınıflamanın kaynağında toplum olduğu görüşü kendini yeterince temellendiremeyen bir varsayımdır.

Fransız Sosyoloji Okulu’nun aklın ilkelerini de toplumsal kaynağa bağlı olarak açıklamalarını eleştiren Öner’e göre, Durkheim’in çelişiklik ve özdeşlik ilkelerinin düşünce üzerine tesirinin zamanlara ve toplumlara göre değiştiğini ileri sürmesi yeterli derinliğe ve temellere sahip değildir. Örneğin, ilkelerin mitolojik düşüncede çelişiklik ilkesine pek dikkat etmedikleri ve aklın ilkelerinin ezelden beri var olmadıkları görüşleri yeterince açık değildir. Çünkü bizzat Durkheim, “insanların karışık ve çelişik içinde yaşadıkları bir devir yoktur”²² demektedir. Buna karşılık ilkeler çelişiklik içinde değil, uyumsuzluk içinde düşünülmektedirler. Durkheim’in asıl üzerinde durduğu ilke nedensellik ilkesidir. Nedenselliği, ‘benzer, benzeri meydana getirir’ fikrine dayandıran Durkheim’e göre, ilkeler taklit yoluyla nedenselliği elde ederler. Örneğin, çoğalmasa istenen canlı-

17. Levi-Strauss’tan aktaran Necati Öner, *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*, s.86.

18. Alvert Burloud’tan aktaran Necati Öner, *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*, s.86.

19. Gaston Boudhoul’dan aktaran Necati Öner, *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*, s.87.

20. Öner, Necati, A.g.e., s.88.

21. A.g.e., s.91.

22. A.g.e., s.94.

nın, totemi yapılıdır. Böylece totemin o canlıyı çoğaltacağı düşünülür. Burada 'benzer benzeri meydana getirir' fikri aslında 'benzer benzeri doğurur' fikrine dayanmaktadır. Fakat Öner'e göre, nedensellik ilkesi her iki fikirden de daha genel ve soyuttur.

Öner'e göre, Fransız sosyoloji Okulu mantığın menşei problemini akılcılık ve deneycilik arasında bir orta yolla çözmeye çalışırken, deneyciliğe yakın bir görüşle açıklamaktadırlar. Bu durum deneyciliğin çözmeye çalıştığı sorunları yeniden gündeme getirmekte ve gerçek çözümler önermemektedir. Fransız Sosyoloji Okulu mantığı bir kavramlar yığını olarak ele aldıkları için mantığın malzemesiyle uğraşmışlardır. Öner'e göre mantık sadece kavram, kategori, sınıflama ve aklın ilkeleri değildir. Mantığın en önemli yanlarından bir tanesi onun işlemsel tarafıdır. Mantık, önerme, yani yargı ve hüküm veren kısma ve bunların akıl yürütme ile işlemsel tarafına da sahiptir. Mantık, kavramsal ve işlemsel olmak üzere bir bütündür. Fakat Fransız Sosyoloji Okulu mantığın işlemsel yanı olan, akıl yürütmeler üzerinde pek durmamışlardır.

Kavramların içeriğinin ilkelerde farklı olması, onların bizden farklı mantık kullandıkları anlamına gelmez. Onlar da aynı akıl yürütmelerini kullanmaktalar, fakat önermelerinin içeriği ve doğruluğu farklı olduğu için farklı sonuçlara varmaktadırlar. Örneğin, bir ilkel toplumda salgın hastalığın, kayığın Tanrı'nın dişi olarak tanımlanan bir kayaya çarpması sonucu arttığı inancı, ancak kayığın bu kayaya değmesini önledikleri takdirde salgın hastalıkların azalacağı akıl yürütmesi bizden biçim olarak farklı değildir. Ancak içerik olarak farklıdır. Burada mantık formu hep aynıdır. Yalnızca ilkel, önermelerini inanç yığını üzerine kurduğu için farklı sonuçlara varmaktadır. Bu nedenle farklı mantık kullandığı düşünülmektedir. Kullanılan mantık aynı, fakat önermelerin dayandıkları içerik ilkelerde inanç temelli iken, medeni insanda bilim temellidir.

Bu eleştiri ve karşı çıkışlarından sonra Öner, mantığın içeriğini, yani malzemesini oluşturan kavramların zihniyeti belirlediğini ileri sürer. İlkel zihniyetle medeni veya modern zihniyet farklıdır; fakat her iki zihniyet de aynı mantığı kullanmaktadır; çünkü mantık tek ve aynıdır. Her iki zihniyet te üç tür akıl yürütme (tümdengelim, tümevarım ve analoji) biçimini kullanmaktadır. Zihniyet farkı nedeniyle farklı sonuçlara varmaktadırlar. Sonuç olarak Öner şöyle demektedir:

“Mantığın formu dediğimiz akıl yürütmelerin bütün zaman ve yerlerde aynı olduğu tesbit edilince bu form üzerinde toplumun bir tesiri olmadığı meydana çıkıyor... Mantıklı düşüncenin muhtevası bahis konusu olunca durum değişir. Fert, şahsi deney ve idraklerinin akıl yürütmelerde kullandığı önermelerin muhtevalarının tesbitinde rol oynadığı gibi, içinde yaşadığı toplumun tesiri de vardır. Verdiği her hükümde, toplumun tesirinden kendisini kurtaramaz.. Çünkü, insanın bütün hayatı boyunca top-

lumsal hayattan farklı bir hayat tarzı yoktur... Bu suretle toplumun mantıklı düşünce üzerinde tesiri onun muhtevasında aranmalıdır.”²³

Öner'in burada öne sürdüğü görüşü özetlersek, Öner'e göre, tüm insanlarda yer ve zaman farkı gözetmeden tek bir mantık formu vardır; çünkü tüm insanlar üç tür akıl yürütme dışında başka akıl yürütme biçimlerine sahip değildir. Aynı mantık olmasına rağmen, mantığın içeriğini oluşturan zihniyetlerin farklılığı söz konusudur. Zihniyetlerin iki tane olduğunu bu çalışmada (1964 doçentlik tezinde) belirleyen Öner, daha sonraki çalışmalarında üçüncü zihniyetten bahsetmeye başlamıştır. Kendisinin bulunduğu diğer bir zihniyet çeşidini de öne sürerek insanların üç tür zihniyette olabileceklerini söyler. 1. İlkel zihniyet: Bu zihniyet majik, mistik ve büyüeldir. 2. Medeni zihniyet: Bu zihniyet pozitif ve olgusaldir. 3. Eleştirel zihniyet²⁴. Üç zihniyette doğuştan getirdiğimiz temel zihniyetlerdir ve bunlar kazanılmamıştır; fakat hakimiyet dereceleri her bireyde ve toplumda zaman ve mekan açısından farklı olabilir. Aynı mantık formuna sahip olan insanlar, zihniyetlerden hangisinin egemenliği altında ise evreni o açıdan algılar. İşte farklılık buradadır.

Öner, zihniyet ve mantık ilişkisini bir cam sürahi ve içine konulan değişik sıvı örnekleriyle şöyle açıklar: “Bir cam sürahiye ayran koyarsanız beyaz, şurup koyarsanız kırmızı gözüktür. Burada şekil aynı, içerik değişmiştir. Düşüncemizin şekli olan mantığımız aynı olduğu halde, bilgi ve inanç farklılıkları zihniyet farklılıklarını doğurur”²⁵. Bu analojiye göre cam sürahi tektir ve mantığa karşılık gelmektedir. Tek olan mantığın akıl yürütmeleri herkeste aynı biçimdedir; fakat temel zihniyet ve sonradan kazanılmış tutumlar nedeniyle insanlar farklı sonuçlara varmaktadır.

Zihniyet ve tutumu birbirinden ayıran Öner, zihniyetleri birincil ve ikincil olmak üzere ikiye ayırır. Birincil zihniyetler her insanın zihninin tabîî tarzları olup, yukarıda sayılan üç temel zihniyettir. İkincil zihniyetlere tutum adını verir ve tutumların bir tür vaziyet alış veya bir zihniyet ifadesi olduğunu söyler²⁶. Tutumların varlığı insana bağlıdır ve sonradan kazanılmıştır. Zihniyet insanın özünü, tutumlar ise varoluşunu açığa çıkartır. Çünkü öz verilmiştir yani temeldir. Öze karşılık, varoluş sonradan geliştirilmiştir ve temel değildir. Bu nedenle, zihniyet özle, tutum varoluşla ilgilidir.

23. A.g.e., ss.113-114.

24. *Milli Zihniyet ve Milli Birlik*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1986. “Üç Temel Zihniyet” Türkiye I. Felsefe, Mantık, Bilim Tarihi Sempozyumu, Ankara, 1986. “İnsanda Öz ve Varoluş” *Felsefe Dünyası*, sayı 1, 1991. “Zihniyet Oluşumu ve Eğitim.” *Türkiye 2. Eğitim Felsefesi Kongresi*, 23-26, Ekim 1996, Van, ss.37-49.

25. Öner, Necati, *Milli Zihniyet ve Milli Birlik*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1986, s.14.

26. Öner Necati, “İnsanda Öz ve Varoluş” *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara: M.E.B. Yayınları, 1995, s.27.

Öner ısrarla üçüncü zihniyet üzerinde durur; çünkü ona göre bu zihniyetle felsefe ve din olanaklı olmaktadır. Felsefi ve dinî düşünüş, ilkel zihniyetin mistik ve büyüsel düşünüşünden ve medeni zihniyetin olgusal ve bilimsel düşünüşünden farklıdır; çünkü insan ne yalnızca büyü, ne bilim, ne de her ikisiyle yetinmiştir. Felsefe ve din, ilkel ve medeni zihniyette kendine yer bulamaz. Zira onlardan farklıdır. Bu nedenle, Öner'in amacı felsefeyi ve dinî sağlam bir zemine oturtmak ve onları olanaklı kılmaktır. "...gerek dinî ve gerek felsefi tefekkür, hem büyüsel hem de olgusal zihniyetin dışındadır. Dinî ve felsefi tefekkür, büyüsel ve olgusal zihniyetin ortaya koyduğu bilgilerin eleştirisi olduğundan bunlara hakim olan zihniyete eleştirel zihniyet diyorum."²⁷ Üç zihniyetin varlığını her insan için zihnin temel tarzları olarak kabul eden Öner, her toplumda ve aşamada üç zihniyetin de var olduğunu kabul eder. Her zihniyeti temsil eden insanları şöyle belirler: İlkel zihniyetin temsilcileri büyütücüler; medeni zihniyetin temsilcileri bilim adamları; eleştirel zihniyetin temsilcileri peygamber, veli ve filozoflardır.²⁸

Eleştirel zihniyet, diğer iki zihniyeti eleştirmesi bakımından onlardan üstündür. Felsefenin toplum hayatı için zorunlu olan hoşgörüyü ve tefekkürü açığa çıkartması onun kaynağı olan eleştirel zihniyeti diğerlerinden üstün yapmaktadır. Böylece Öner, felsefe ve dini, bilimden daha değerli sayar; çünkü felsefe bilimden farklı olarak insana mutlak varlığa giden yolu, yani mutluluk yolunu açar²⁹. Acaba gerçekten felsefe insana mutlak varlığın yolunu açar mı? Bu konuda Öner kadar iyimser değilim; çünkü her zaman felsefe mutlak varlığa giden yolu açmaz; aksine Nietzsche ve Heidegger de olduğu gibi bu yolu kapatabilir. Öner'e şu noktada katılmaktayım: Felsefe insana mutluluk yolunu gösterir; çünkü insan doğası gereği bilmek ister. Bu isteği en iyi felsefe tatmin ettiği için insan felsefeyle mutluluğu yani kendi özünü yakalamış olur.

27. A.g.e., s.29.

28. A.g.e., s.30.

29. Öner, Necati, "Felsefeden Beklediklerim", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara: M.E.B. Yayınları, 1995, s.20.